

ՀԱՅ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌԱՑԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌԸ*

Հայ հին գրականության ինքնուրույն երկերի ամբողջական քարտարանի ծավալը նախատեսվում է 25 միլիոն քարտով: Մշակման ընթացքում գտնվող շուրջ չորս տասնյակ մատենագիրների քարտարանը կազմում է 5 միլիոն քարտ: Աշխատելով է՝ մնացած 20 միլիոնը պատկանում է ապագայի հաշվին: Իսկ թարգմանական գրականությունը նախատեսվում է 30 միլիոն քարտով, բայց այդ ուղղությամբ հիմնական աշխատանքները դեռ չեն սկսվել՝ աշխատողների պակասության պատճառով:

Այժմ արդեն գոյություն ունեցող 5 միլիոնանոց քարտարանի հիման վրա կազմվում են ըստ բնույթի երկու տարբեր տեսակի համաքարքառներ, որոնցից մեկն անվանվում է **քերականական**, իսկ մյուսը՝ **բնագրային**: Երկուսն էլ կառուցված են բառային կազմի հիման վրա:

Քերականական համաքարքառում բառային կազմը (բառերն ու կապակցությունները) բերվում է բնագրից կտրված, այսինքն՝ առանց բնագրային զանգվածի, բայց՝ պահելով բնագրի միջավայրում իր ունեցած քերականական կերպարանքը: Այս տիպի համաքարքառը հիմնականում ծառայում է հետազոտելու լեզվի օրինաչափությունները:

Քերականական համաքարքառի առաջին մոտիվն արդեն հրատարակվել է 1969 թվականին: Դա Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ի համաքարքառն է՝ Թիֆլիսի 1913 թվականի քննական հրատարակության հիման վրա¹¹⁵:

Այս հատորը թերթելով կարելի է լրիվ գաղափար կազմել քերականական համաքարքառների բնույթի մասին: Այստեղ տվյալները դիտվում են միմիայն քերականական առումով և բառային կազմի հետ կապված լեզվական բոլոր երևույթները ներկայացվում են գիտականորեն համակարգված ձևով:

Բառաֆորմաները կազմվում են հետևյալ կերպ: Նախ գրվում է բառը, հետո բերվում են նրա քերականական գործածության տարբեր ձևերը և յուրաքանչյուր ձևի կողքին նշվում է, թե հեղինակի ո՞ր էջում է գործածված դա: Իբրև մոտ թերեմբ ած բայարմատի հետ կապված ձևերը:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ. ԺԱ—ԺԲ և 1972 թ. Ա—Բ համարներից:

¹¹⁵ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիա—Հայկական քարտարան: Հայկական համաքարքառ: Կազմվում է ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ա. Ս. Ղափթյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ: 7. Մովսեսի Խորենացու «Պատմություն Հայոց», Տիֆլիս, 1913: (Քերականական համաքարքառ): Երևան, 1969: Հրատարակվել է գլխավորով: Լրացուցիչ տեղեկություններ (ըստ ներքին անվանաթերթի). «Կազմվել է ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Ս. Ղափթյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ: Վերակազմվել են՝ Օ. Մ. Խաչատրյան և Բ. Ա. Եղանյան: Վերակազմվելու մասնակցել են՝ Հ. Վ. Սարգսյան, Լ. Ա. Դուրդազարյան, Ա. Գ. Բաղդասարյան, Հ. Ա. Հովհաննիսյան, Է. Հ. Դեմիրճյան, Հ. Գ. Արսենյան, Վ. Գ. Գևորգյան: Մասնագիտական կոնսուլտանտներ՝ պրոֆ. Ա. Ա. Արքախանյան, դոց. Պ. Ս. Բեդիրյան: Վերամշակել և մասնագիտական խմբագրումը կատարել է՝ դոց. Պ. Ս. Բեդիրյան: Բաժնի վարիչ՝ Մ. Ա. Թավադյան: Բազմացնող՝ Ս. Տ. Սադոյան: Երևան, 1969»:

Ածեալ—68, 76, 203, 297, 339
 ածեալ Աղեքսանդրի—114
 նորա ածեալ—331.—ծն. ածել
 ածեալ էր—800
 ածեալ էր Բարզափրանայ Ռըշտունայ—300
 էր ածեալ—194
 ածեալ լինէին—52
 ակն ածեալ—321.—ծն. ածելով
 զմտա ածեալ—259, 305, 311
 երուանդայ զմտա ածեալ—163
 նախարարացն զմտա ածեալ—347
 քրմացն... զմտա ածեալ—127
 ընդ ինքեան ածեալ—334
 ի հաշտութիւն ածեալ—133

Ածեալ ընդ ինքեան—349
 Ածել—28, 44, 52, 110, 125, 180, 225, 346
 ածելով—186, 268
 տուր ածել—156
 ակն ածելով—277
 զքռամբ ածել—49
 զմտա ածելով—272.—ծն. ածեալ
 զմտա ... ածելով—362
 ընդ իւր ածելով—286, 330
 վասն ի բռնոն ածելոյ—163.—ծն. առնելոյ, արկանելոյ, առնելոյ
 ի ներքս ածել—6, 198

Ածել զմտա—
 ոչ ածելով զմտա—272

Ածել ի կատարումն—6
 Ածել սուսերս—230

Ածեմ—
 ածե—44.—ծն. ածէր, 274.—ծն. ածէր, ածեր, 302.—ծն. ածել, 340
 ոչ ածե—305
 ածեն—185.—ծն. ածին, 177.—ծն. ածին, 184, 212, 214
 ածէր—152
 էա՞ծ—114
 ածից—67
 ածցէ—169, 228.—ծն. ածէ
 զերի ածէ—183
 զմտա ածէր—81
 զմտան ածէր—221.—ծն. ածեալ, ածէին, զմտա առին
 թեկն ածէ—121
 ի բաց ածցեն—278
 ի մոռացումն ածէր—15
 ի ներքս ածէ—198.—ծն. ածցէ
 կին ածէ—281
 յուղղութիւն ածէ—340

Այստեղ ած բայարմատի հետ կապված քերականական բոլոր ձևերն ի մի են ամփոփված՝ համակարգված եղանակով, երևույթների հետազոտության համար տալով լայն հնարավորություններ: Բայց դրանով չի վերջանում: Համարաբարձի հորինվածքն այնպիսին է, որ ած բայարմատի հետ միացած կապակցություններն իրենց հերթին նույնպես տեղավորված են ընդհանուր բառաշարում՝ ըստ առաջին տառերի կամ բառերի: Այսպես՝ բառաշարի համապատասխան տեղերում դարձյալ գտնում ենք Ակն ածեալ, Ակն ածելով, Գերի ածե, Երուանդայ [զմտալ ածեալ], Զմտալ ածեալ, Զմտալ ածելով, Զմտալ ածեր, Ընդ ինքեան ածեալ, Ընդ իր ածելով, Թեկն ածե, Ի բաց ածցեն, Ի հաշտութիւն ածեալ, Ի ներքս ածել, Ի ներքս ածե, Յուղղութիւն ածե, Նախարարացն [զմտալ ածեալ], Քրմացն [...զմտալ ածեալ]: Այսպես նաև Բուռն բառի տակ գտնում ենք՝ Վասն ի բուռն ածելոյ. Կատարումն բառի տակ՝ Ածել ի կատարումն. Մոռացումն բառի տակ՝ Ի մոռացումն ածեր. Նա բառի տակ՝ Նորա [ածեալ]. Սուսեր բառի տակ՝ Ածել սուսերաւ. Տամ բառի տակ՝ Տուր ածել:

Այսպիսի համակողմանիություն կա համարաբարձի հորինվածքում:

Բերենք նաև մի օրինակ դերանունների շարքից՝ ցույց տալու համար համակարգի կառուցվածքի այլ նրբությունները.

Դու—17, 22, 149, 149, 149, 149, 150, 151, 156, 191, 192, 298, 298, 299, 380, 331, 352, 352, 359, 360

դուդ—154.—ծն. դու

դուք—287

քո—6, 11, 28.—ծն. քեզ, 29, 29, 84, 40, 78, 79, 80, 80, 150.—ծն. զքո, 153, 156, 156, 156.—ծն. քոյ, 164, 168, 168, 209, 209, 222, 261, 261, 276, 278, 298, 310, 319, 323.—ծն. ի քեզ, 326, 331, 331, 334, 336, 348, 348, 353, 359

զքո...—6, 30, 87, 274, 324, 334

զկնի քո—6.—ծն. քոյինքն, քոյ, 331

ի ձեռս քո—149

ի վերայ քո—5, 84, 298

վասն քո—90, 149.—ծն. քոյ, 149, 169, 335

փոխանակ քո—282

ձեր—247, 282, 293, 311, 311, 311, 318, 318, 318, 333, 333, 334, 336, 348

զձեր—203, 248.—ծն. զձերդ

ի ձերդ—324

քեզ—5, 6.—ծն. զքեզ, 12, 27, 28, 28, 30, 34, 57, 57, 80.—ծն. քեզ այժմ, 85, 87, 88, 88, 88, 89, 89, 90, 90, 101, 115, 120, 120, 150, 154, 155, 155, 155, 156, 158, 176, 176, 178, 198, 212, 214, 214, 219, 221, 222, 227, 234, 248, 257, 261, 278, 283, 299, 310, 318, 336, 347, 347.—ծն. զքեզ, 358.—ծն. զքեզ

առ քեզ—149, 150, 185, 209, 311

զառ քեզ...—27

զքեզ—5, 6, 149, 149, 192, 198, 203, 222, 274, 276, 282, 294, 305, 305, 310, 319, 319, 331, 331, 334, 335, 351, 353, 358, 358, 359

ընդ քեզ—150, 192, 222, 229, 289, 318

ի քեզ—5, 12, 299

միմչեւ ցքեզ—87, 278
 քան զքեզ—6.—ծն. զմեզ
 ձեզ—25, 247, 261, 261, 261, 311, 311.—ծն. ձիր 335
 առ ձեզ—298, 324
 զձեզ—156, 247, 261, 288, 290, 298, 319, 346
 ընդ ձեզ—278, 293
 ի ձեզ—156, 203, 311, 318, 336
 ի քեզ—12, 29, 30, 102, 140, 276, 283, 386
 առ ի քեզ—385
 զքեզ—149, 294
 ի ձեզ—77, 248, 248, 287, 288, 311.—ծն. մեզ, 348
 ձեռք—76

Քերականական համաքարքառն ընդգրկում է խոսքի բոլոր մասերը՝ ամենայն մանրամասնությամբ, նույնիսկ, ինչպես կարելի էր տեսնել վերևում բերված օրինակներից, այնպիսի մանրութներ, ինչպիսին նախդիրներն են՝ իրենց հոլովական գործածություններով։ Ուշագրավ է, օրինակ, ի (կամ յ) նախդրի գործածության հետևյալ պատկերը¹¹⁶։

ի՝ տրականի հետ—336 անգամ
 յ՝ տրականի հետ—192 անգամ
 ի յ՝ տրականի հետ—1 անգամ
 ի՝ հայցականի հետ—1038 անգամ
 ի՝ ուղղականաձև հայցականի հետ—3 անգամ
 յ՝ հայցականի հետ—575 անգամ
 առ ի՝ հայցականի հետ—17 անգամ
 առ ի յ՝ հայցականի հետ—1 անգամ
 ի յ՝ հայցականի հետ—6 անգամ
 հույ ի՝ հայցականի հետ—3 անգամ
 հույ յ՝ հայցականի հետ—2 անգամ
 մերձ ի՝ հայցականի հետ—6 անգամ
 մերձ ի յ՝ հայցականի հետ—1 անգամ
 միմչեւ ի՝ հայցականի հետ—17 անգամ
 միմչեւ ի յ՝ հայցականի հետ—1 անգամ
 միմչեւ յ՝ հայցականի հետ—4 անգամ
 միմչ ի՝ հայցականի հետ—2 անգամ
 մօտ յ՝ հայցականի հետ—1 անգամ
 ի՝ բացառականի հետ—931 անգամ
 յ՝ բացառականի հետ—302 անգամ
 առ ի՝ բացառականի հետ—7 անգամ
 առ ի յ՝ բացառականի հետ—2 անգամ
 բայց ի՝ բացառականի հետ—6 անգամ
 բայց յ՝ բացառականի հետ—4 անգամ
 ի յ՝ բացառականի հետ—12 անգամ
 զառ ի՝ բացառականի հետ—2 անգամ

¹¹⁶ Մենք պատկերը տալիս ենք համադրամարային թվերով, բայց համաքարքառում այդ թվերի տեղ զբաժն են նույնքան էջեր։ Օրինակ՝ առաջին տողում տրական հոլովի հետ ի նախդրի գործածությունը ցույց տալու համար համաքարքառն իրար ետևից նշում է 336 էջեր։

որպէս զառ ի յ' բացառականի հետ—2 անգամ
քան զառ ի յ' բացառականի հետ—1 անգամ

Այս թվից դուրս բառաշարում կան դարձյալ ի (կամ յ) նախորդով կազմուած բազմաթիվ կապակցություններ (մակբայներ, նախադրություններ, դարձվածքներ), որոնք այբբենական կարգով նույնպէս դասաւորուած են ընդհանուր բառաշարում: Այդպիսիներից ընտրողաբար նշենք՝ Ի բաց ածեմ, Ի բաց դառնամ, Ի բացեալ, Ի բոռն ածել, Ի գաղտնիս, Ի գերութիւն վարեմ, Ի գինիս պարծիմ, Ի գինոջ գեղխեալ, Ի գործ արկեալ, Ի դէպ («ոչ է ի դէպ»), Ի դէպ ելանեմ, Ի դիմի հարկանել, Ի դուրս, Ի թիկունս հասանեմ, Ի թոխչս, Ի լայն, Ի լող, Ի լոյ, Ի խնդիր եմ, Ի ծածուկ, Ի կամաց, Ի կամս թողեալ, Ի կատարումն աւարտեմ, Ի հասակ հասեալ, Ի հաւանութիւն եկեալ, Ի հետի, Ի ձեռաց, Ի ձեռն (նախադր.) Ի ձեռն տալ, Ի ձեռս անկեալ, Ի ճահ, Ի մէջ (նախադր.), Ի մէջ արկանեմ, Ի միասին, Ի միջի (մկր.), Ի միջի (նախադր.), Ի միջոյ (մկր.), Ի միջոյ (նախադր.), Ի միջոց, Ի միջոցի, Ի միտ առնում, Ի մոռացումն գամ, Ի մտի դնեմ, Ի մօտ հասանել, Ի մօտոյ, Ի յանգ ելեալ, Ի ներքոյ (մկր.), Ի ներքոյ (նախադր.), Ի ներքուստ, Ի ներքս, Ի նքնին, Ի չափ հասեալ, Ի չու անկեալ, Ի չքմեղս եղեալ, Ի պատճառս, Ի պատշաճէն, Ի պէտս, Ի սկզբանէ, Ի սուր հանել, Ի սպառ, Ի վաղնջոց, Ի վայր, Ի վերայ (մկր.), Ի վերայ (նախադր.), Ի վերոյ, Ի վերուստ, Ի տարապարտոց, Ի տեղի, Ի քթել ական, Յաղագս, Յաղերս անկեալ, Յայնժամ, Յայնմ հետէ, Յայն սակս, Յանխնայ, Յանկազոյն, Յանկարծ, Յանձին ունիմ, Յանձն առնում, Յանուն, Յապուշ դառնամ և ուրիշ շատեր:

Այս համաքարբառով պարզվում է, որ Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» գրքում օգտագործված բառերի ընդհանուր քանակը 70.043 է, իսկ բարանային բառերի քանակը՝ 4.539: Բառային այս կազմի հետ միասին պարզվում են նաև Խորենացու երկի պարունակած լեզվական բոլոր երևույթները: Կատարված աշխատանքը, որը վեր է ամեն ակնկալությունից, ներկայացնում է լեզվաբանության ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող մակարդակ, աչքի է ընկնում գիտականորեն կառուցված և խստորեն կիրառված սկզբունքներով: Քերականական այս համաքարբառի մասին մասնագետները կարող են խոսել միայն անվերապահ գնահատանքով: Որոշ դիտողություններ կարող են արվել, բայց նրանք կունենան մասնակի բնույթ:

Ինչպէս սուկեց արդեն՝ Խորենացու այս համաքարբառն առաջին մտուց է հայ թիւ մատենագրության քերականական տիպի համաքարբառների, որոնք ներկայումս պատրաստության ընթացքում են: Շուտով լույս կտեսնեն նաև մի քանի ուրիշ մատենագիրների քերականական համաքարբառները:

Քերականական համաքարբառը, իբրև համաքարբառի տեսակ, աննախընթաց երևույթ է հայ համաքարբառային գրականության մէջ: Դա, կառուցվածքի արմատապէս քերականական բնույթով, ի մի է բերում այն ճշգրիտ տվյալները, որոնք փաստական հիմք են հանդիսանում գրաբարի քերականական հետազոտության համար: Քերականական համաքարբառը կրացահայտի թե՛ բառի գործածման ձևերի ընդհանրությունները հայ միջնադարյան ամբողջ մատենագրության մէջ և թե՛ նրա շեղումները՝ ըստ հեղինակային նախասիրությունների: Միևնույն բառի քերականական ձևերի համեմատական ուսումնասիրությունը, որը կկատարվի տարբեր հեղինակների երկերի համաքարբառների օգնությամբ, կորստի ու կհզտի ձևի գործածության կանոնավորությունը կամ շեղումները, վրիպումները, սխալները և այլն. ցույց կտա

ձևերի զարգացման կամ անկման ուղին, նրանց փոխանցումները, հաջորդումները և այլն. ի հայտ կրերի նաև բարբառային թափանցումները գրաբարի մեջ, հազվագյուտ ձևերի գործածության շրջապատը և պատճառաբանումները, գրաբարի որոշ ձևերի մահացման ընթացքը, մոր ձևերի երևան գալու ժամանակը և պատճառները, մի խոսքով՝ հայերենի պատմական քերականության հիմնավորումներն ու փաստերը:

Քերականական համաբարբառը հիմնականում ծառայելով հայերեն լեզվի օրինաչափությունների ուսումնասիրմանը, միաժամանակ որոշ չափով կօգնի նաև աղբյուրագիտությանը՝ քերականական ձևերի համեմատությամբ ցույց տալով այս կամ այն երկի կամ հեղինակի լեզվական աղբյուրը մի ուրիշի հետ:

Ակադեմիայում պատրաստվող համաբարբառների մյուս տեսակը բնագրայինն է: Այս տիպի համաբարբառում բառը քերվում է ոչ թե բնագրից կտրված վիճակում, ինչպես է քերականական համաբարբառում, այլ քերականորեն և իմաստային առումով անհրաժեշտ կապակցությունների հետ միասին: Այս հանգստեանքն արդեն, ինչպես գիտենք, եղել է բառարանային եղանակով կառուցված հայերեն համաբարբառների հիմնական բնույթը՝ սկսած ԺԸ դարից (Անանիա Ալլահվերդյան, Բաղդասար Կ. Պոլսեցի, Հակոբ Նալյան և այլն):

Համաբարբառային քարտարանի բաժինը, որպես բնագրային համաբարբառի նմուշ, ծանոթացման համար մեզ տրամադրեց Եզնիկ Կողբացու անտիպ համաբարբառը, որի վրա այժմ խմբագրական վերջին աշխատանքներն են կատարվում: Այդ համաբարբառն ընդգրկում է Եզնիկի հայտնի «Եղծ աղանդոց»-ը և նրան վերագրված «Խրատք»-ը՝ վեցնեոփյան 1826 թվականի հրատարակության հիման վրա¹¹⁷:

Մեթոդական առումով՝ հայերեն բնագրային համաբարբառների միջև եղած տարբերակումների մասին մենք քափարար մանրամասնություններով խոսեցինք՝ սուրբգրական համաբարբառները նկարագրելիս: Այժմ ասենք, որ դրանց շարքում ամենից ավելի Թադեոս վ. Աստվածատուրյանի համաբարբառն է, որ կառուցվածքով նման է Եզնիկի այս բնագրային համաբարբառին՝ շատ հեռու լինելով, ի հարկե, վերջինիս կատարելությունից:

Ամենագլխավորն այն է, որ Եզնիկի այս համաբարբառում, որը տիպար նմուշն է Ակադեմիայում պատրաստվող բնագրային համաբարբառների, ըսկըզբունքով ոչ մի բառ դուրս չի մնացել. ընդգրկված են Եզնիկի բոլոր բառերը: Բավական է նշել, որ ընդհանուր բառաշարում նույնիսկ չ և ոչ ժխտական մասնիկները, որպես առանձին բառեր, ունեն իրենց սեփական տեղերը. նրանցից առաջինի տակ քերված է 272 վկայություն («Քանզի չգոյր ուրեք տեղի ամփոփելոյ», «Բայց արուեստն չէ՝ եթե ոչ նախ մարդն իցէ» և այլն), իսկ երկրորդի տակ՝ 832 («Փրկութիւն իմչ ոչ գործեցա», «Որ ոչ բարոյ գործ է՝ այլ ապիրատի» և այլն): Սա՝ համաբարբառի լիակատարության ու լիարժեքության անատարկելի ապացույցներից է:

Գիտական օգտագործման համար սույն համաբարբառի առավելություններից է նաև այն, որ, ի տարբերություն Թ. վ. Աստվածատուրյանի համաբարբառի և նրան նախորդող հայկական բնագրային բոլոր համաբարբառնե-

¹¹⁷ Եզնիկին վերագրվող խրատները տպագրված են «Եղծ աղանդոց»-ի վերջում:

րի, ապա տեղ բառը քերվում է ոչ թե կցկտուր և սահմանափակ կապակցություններով, այլ բնագրային իր լայն շրջապատով:

Որպես միուշ քերենք **Ածել** բառը, որը նպատակահարմար է մասն համաբարբառների բնագրային և քերականական տեսակների տարբերությունները տեսանելի դարձնելու առումով, քանի որ վերևում խորեն մացու քերականական համաբարբառի նկարագրության մեջ ևս որպես միուշ քերել ենք մույն բառի հետ կապված ձևերը: Տողերի սկզբին դրված թվանշանները ցույց են տալիս օգտագործված հրատարակության էջերը:

ԱՄԵԼ

7 Որ բառականն է ... յիւրոց արարածոցն ի հաստումն ըստ իւրաքանչիւր բնութեանց **ածել**

7 Զի **ածն** ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն

24 Յորժամ գնա ի զարդ և ի յարդ և ի կերպարանս **ածէր**

24 Մի՛ թէ և զի՛նքն ընդ հիւղին ի զարդս ի յարդս և ի կերպարանս **ածէր**

29 Եւ Աստուած **ած** գնա ի զարդ և ի կերպարանս և յարգասիս

31 Այնու տկարութիւն **ածեն** զԱստուծով

32 Զի ազգի ազգի գործուածք իրացն յայսպիսի քննութիւնս **ածեն** զմեզ

36 Եւ պատիժս պատուհասից ի վերայ գործելեացն **ածէ**

37 Պատուհաս ի վերայ **ածեալ** վասն յանդգնութեանն

57 Ապա եթէ զմարտոսոյցն զմտաւ ոչ **ածիցեն** ... կործանին

59 Ոչ պարտի ... իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին **ածել**

62 Յորժամ զխիստ ոք իշխան կամիցի ի քաղցրութիւն **ածել**

62 Կարէ ... խոնարհեցուցանել **ածել** յիրան և յարժան

68 Մինչև **ածեալ** զնորարարսն առ նորաստեղծն՝ մնա նոցա անուանս հրամայէր դնել

69 Եւ միւսն ... **ածէ** ի համբոյր և ի քծինս

69 Յընտելութիւն մարդկան **ածեն**

83 Այլ չարիք մարդկան **ածեն** զԱստուած այնպիսի տանջանօք խրատել զմարդիկ

83 Այլոց սակաւոց տանջանօք՝ **ածէ** յերկիւղ և ի խրատ զբազումս

94 Զի յառաջագոյն կրթեցէ զմարդիկ **ածել** ի գիտութիւն

94 Ի մարդկեղէն բարբառ **ածեալ**, տայր ընդ նախընծայացելոյ առն

Աստուծոյ ընդ Մովսէսի խօսել

96 Անդէն զնովիմք **ածեալ** ասէ՝ թէ այլ փառք արեգական են

113 Սկսաւ **ածել** զմտաւ

148 Եւ զխնամն ևս Աստուծոյ զմտաւ **ածել**

162 Որք զպատուհասն ի վերայ **ածելով** յայտ առնեն

164 Այլ անարժան խառնիցն ազգին յանդգնութիւնն **ած** գնա յայն

164 Կամեցաւ **ածել** ջրհեղեղ

166 Զի **ածի** ի պատիւ զանարժանն

167 Զոր **ած** բազում երկայնմտութեամբ ի վերայ ամանոցն կազմելոց ի

կորուստ

167 Այնու զի զվերջին հարուածսն յառաջնումն ոչ **ած** ի վերայ նորա

169 Նոցա ամպարշտութիւնն **ած** գնա յայն՝ որ ոչն կամէր

178 Է՛ ինչ՝ զոր ցերեկ ընդ բերան **ածիցէ** մարդն

- 178 Եւ է ինչ՝ զոր բնաւ չիցէ ածեալ զմտաւ
 178 Եւ ածեալ կերպարանս կերպարանս առաջի նկարէ
 187 Զիա՛րդ զարեւն աւուր աւուր ի նոյն արեւելս ածիցեն
 224 Եւ ի կերպարանս եւեթ կարաց ածել զհիւղն
 224 Եւ ոչ ի չգոյէ ի գոյ ածել զհասակս ամենայնի
 227 Ոչ ինքեանք զիմանալի ինչ զմտաւ կարացին ածել
 238 Յիր գիտութիւն ածել կամեցաւ
 288 Վասն այնորիկ առ յայտնելոյ զկամսն և զխորհուրդս՝ ած յայտ զա-
 րարածս
 289 Եւ ոչ ի չգոյէ ի գոյ ածել զհասակս ամենայնի
 254 Ընդ վայրս զբանսն ածէ
 262 Վասն որոյ ածէ զնորին զկնի, թէ յափշտակեցաւ այնպիսին ի
 դրախտն
 285 Եւ զնովիմբ ածեալ զպատճառսն
 295 Որպէս և ածէ իսկ զնովիմբ
 305 Եւ ած զմտաւ զօրն դատաստանին
 308 Զմտաւ ած զօր դատաստանին

Ինչպէս քերականական համաբարբառում, այստեղ ևս կա բառաների
 դասավորման համակողմանիություն: Ածել բառի վերոբերյալ շարքից դուրս,
 և նրանից հետո, առանձին-առանձին նորից են տեղավորված Ածել զմտաւ,
 Ածել ի համբոյր, Ածել յերկիւղ եւ ի խրատ հարադրությունները, որոնք գտնը-
 վում են նաև Զմտաւ ածել, Համբոյր և Երկիւղ բառերի տակ:

Մենք այստեղ ևս, ինչպէս քերականական համաբարբառում, իբրև նմուշ
 բերում ենք Դու անձնական դերանունը, որպեսզի ավելի պարզ երևա համա-
 բարբառի երկու տեսակների հորինվածքի տարբերությունը.

ԴՈՒ

- 15 Զի քեզ զյարութեան օրինակն նկարիցէ
 15 Որում եւ զքեզ իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց յօրհնիչն
 54 Եթէ ոչ էր անարար, ասեն, ըստ ձեզ սատանայ
 60 Բայց աղէ՛ դու զկարին իսկ զոք շոայլեալ ցանկութեամբ՝ պրկեա
 62 Չկարէ յայտ երթալ ասել՝ թէ դու խիստ ես
 62 Քաղցրախառն բանիւք մատուցեալ ողորբէ՛ թէ դու, Տէր, քաղցր
 ես... ամենեքին գոհ են զքեզ
 72 Ասաց ...ցայրն՝ թէ աշխատութեամբ եւ քրտամբք երեսաց քոց կե-
 րիցես զհաց քո, մինչեւ լիցի քեզ դարձ անդրէն յերկիր
 76 Եւ զձեզ անմահս արարի
 76 Դուք իբրեւ զմարդիկ մեռանիք
 76 Եւ ոչ ընդ ձեր մահ կամէի
 78 Եւ տագնապեալ աղաղակէր, թէ գիտեմ զքեզ ով ես սուրբդ Աստու-
 ծոյ
 80 Թողեալ լիցին քեզ մեղք քո
 89 Տէրն ասաց ցիր աշակերտսն՝ եթէ ամա ետու ձեզ իշխանութիւն
 93 Աստուած քո հուր ծախիչ է
 103 Դու ջախջախեցեր զգլուխ վիշապացն ի վերայ ջուրց
 114 Դու խաւարին եւ ժանդահոտ ես
 114 Ո՛վ ես դու

- 114 Ես եմ որդին **քո**
 115 Ես վասն **քո** յաշտ առնէի, յայսմ հետէ: **դու** վասն իմ առնիցես
 115 Տոնալ լիցի **քեզ** թագաւորութիւնն... եւ զՈրմիզդ ի վերայ **քո** ար-
 քայ կացուցեալ
 129 Տայծմ ես վասն **քո** յաշտ առնէի, յայսմ հետէ: **դու** վասն իմ առնիցես
 129 Չասաց սա՛ թէ **դու** ինձ յաշտ առնիցես
 136 **Դու** խաւարին եւ ժանդաճոտ ես
 136 Չմմանէ յուրաստ էր՝ թէ չես **դու** իմ որդի
 152 Սաստեցէ **ի քեզ** Տէր, սատանայ
 152 Զի՞ կայ մեր եւ **քո**, ասէ, որդի Աստուծոյ
 168 **Դու** ո՞վ ես, ո՞վ մարդ
 168 **Դու** ո՞վ էիր
 168 Որում կամիք՝ ընծայեցուցանէք զանձինս **ձեր** ի հնազանդութիւն
 170 ծանեալ **զքեզ**
 170 Սրբեցի **զքեզ**, եւ մարգարէ ազգաց ետու **զքեզ**
 173 Ես տնկեցի **զքեզ** որթ վայելուչ
 181 Ասէ՛ թէ բազում անգամ կամեցայ գալ առ **ձեզ**
 181 Խնորեաց սատանայ խարբալել **զքեզ** իբրեւ ցորեան
 182 Առաքեալ ասէ՛ թէ հաւատարիմ է Աստուած, որ ոչ արկցէ **զձեզ** ի
 փորձութիւն՝ առաւել քան զկար **ձեր**
 185 **Դու** ես որդին Աստուծոյ
 229 Յիշեա՛ զեկեղեցի **քո**
 245 Բայց յինէն այլ աստուած **քեզ** մի՛ լիցի
 247 Մինչ զի տեսանիցէ **զքեզ** Տէրն արարածոց ... եւ հանիցէ **զքեզ** ի
 խաչ
 247 Բացցէ դժոխականն **զքերանն** իւր՝ ընդունել **զքեզ**
 248 Դատաստան կայ իմ ընդ **քեզ**, եւ մի՛ ոք լիցի դատաւոր ի միջի
 մերում, այլ **քո** իսկ օրէնքն
 248 Ո՛չ **դու** գրեցեր յօրէնսդ քում
 249 Արդ տուր **զքեզ** ի ձեռս իմ՝ զի սպանից եւ հեղից զարին **քո**, որպէս
 սպաներն **դու** զիս ... զի արդար եմ իրաւամբք քան **զքեզ**
 249 Աղաչէր զնա թէ փոխանակ զի մեղայ եւ սպանի **զքեզ** յանգէտս...
 մարդ համարէի **զքեզ**, տուեալ **քեզ** ընդ այնր վրիժույ՝ զամենեսեան որ կա-
 միցին հաւատալ ի **քեզ**՝ տանել յո՛ւ եւ կամիցիս
 257 Զի՞ խորհելդ զիս **քեզ** կամիս միայն, որ **դու** միայն իցես աստուած-
 270 Նա է Տէր աշխարհի, եւ ոչ գորմէ **դուքն** կարծեցէք՝ որ չէր իսկ
 278 Որպէս եւ **դուք** իսկ ձեզէն վկայեցէք
 278 Եթէ **դուք** ո՛չ գիտիցէք յԱռաքելոյ՝ զի Քրիստոս խաւանէ զիշխանու-
 թիւնս
 273 Եւ ոչ այն՝ գորմէ **դուքն** ասէք
 276 Հատուցիր Տեառն զերդմունս **քո**
 277 Անդ ասէ, սիրեցես զընկեր **քո** իբրեւ զանձն **քո**
 277 Աստ ասէ, սիրեցես զՏէր Աստուած **քո** յամենայն սրտէ քումմէ, եւ
 սիրեցես զընկեր **քո** իբրեւ զանձն **քո**
 278 Հատուցիր Տեառն զերդմունս **քո**
 279 Եղիցի **ձեր** այոն այո, եւ ոչն ոչ
 280 Ասէր ցաշակերտսն՝ թէ ցանկանալով ցանկացայ ոտնէ զգատիկս
 զայս ընդ **ձեզ**

- 283 Ետու ուտել ձեզ զամատունս եւ զթոշունս
 283 Եւ առաքեալքն ի թղթին՝ ... զնոյն հաստատեցին՝ թէ պահել ձեզ յարեմէ
- 284 Յորժամ կոչիցէ ոք զձեզ յանհատարից եւ երթայցէք, զամենայն ինչ զոր դնիցեն առաջի ձեր, կերիջիք
- 286 Ոչ պարտի անգոսնել զքեզ իբրեւ զտկար
- 286 Իսկ ձեր ուխտաւորքն, ասեն, ընդէ՞ր են մասհատք
- 293 Դուք, ասէ, ասէք՝ թէ մարմինք ... ոչ յառնեն
- 295 Դուք ոչ էք մարմնով
- 299 Զսէր եւ զերկիւղ բնութիւն արա քեզ
- 300 Որչափ զրկիս եւ աշխատիս ... անապական զանձ պատրաստես քեզ յերկինս
- 300 Զոր ինչ Աստուած քեզ շնորհ տայ, ի պէտս կարօտելոցն սպասաւորեալ. զի ... դու փառաւորեսցիս
- 302 Մանկագոյն կրօնաւորի մի՛ ասեր զծածուկսն քո
- 304 Թէ թշնամոյն չաղօթես որպէս քեզ, ապա լաւ է չաղօթել
- 305 Բեւեռե՛ա զքեզ ընդ երկիւղն Աստուծոյ
- 305 Եթէ խնդրէ ոք ի քէն եւ տաս, զոհացիր զԱստուծոյ՝ զի դու առանկ շահեցար քան զնա
- 306 Զհաց ատուրն քրտամբք հրամայեաց քեզ ուտել, եւ դու զկեանսն յախտենից բնով կամիս ժառանգել
- 306 Դու զհազարամեայ օրն առանց ցաւոց կամիս ժառանգել
- 306 Ուսո՛ւ եւ զսիրտ քո՝ սիրել զեղբայրն
- 306 Այնպէս սիրեալ զմարմին քո, որպէս զնենգաւոր եղբայր
- 307 Յորժամ աղօթես ... զխորհուրդդ ի քեզ հաւաքես
- 307 Յորժամ առաքէ քեզ Աստուած փափուկ կերակուր ... զՔրիստոսի մասն կարօտեալ եղբորն տուր նախ քան զքո ճաշակելն, զի Քրիստոս քեզ սեղանակից լինի
- 307 Յորժամ նստիս ի սեղանն ... մի՛ այլ ինչ տեսաներ, քայց միայն զքեզ
- 308 Հանդերձ քո մի՛ լիցի առ ի պննել
- 308 Եթէ առնեն քեզ սէր, զոհացիր զԱստուծոյ
- 308 Այլ նեղեա՛ զքեզ սակաւ մի լրութեամբ
- 311 Եթէ թերի եւ յառաջնորդն, մի՛ կար ընդ նմա. զի կորուսանես զոգիդ քո
- 318 Եթէ ամենայն եղբարցն հիւանդութիւնն քեզ ոչ ցաւէ, մի՛ լինիր առաջնորդ

Բերված նմուշները բավական են ցույց տալու համար Եզնիկի այս համաբարբառի կառուցվածքն ու էությունը։ Բայց քանի դեռ չի ավարտվել համաբարբառի խմբագրումը, դժվար է ասել, թե ո՞րքան է Եզնիկի օգտագործած բառերի ընդհանուր քանակը։ Բաժնի աշխատակիցների գնահատմամբ այդ թիվը կլինի մոտավորապես 40.000, իսկ բառարանային բառերինը՝ մոտավորապես 3.500։

Եզնիկի այս համաբարբառով կարելի է լրիվ գաղափար կազմել Ակադեմիայում պատրաստվող բնագրային համաբարբառների մակարդակի և տեսակարար կշռի մասին։ Դրանք այս առումով համեմատելի չեն անցյալում մեզ մոտ հրապարակ եկած նմանօրինակ համաբարբառների հետ։

Հայագիտական աշխատանքներում բնագրային համաքարքառի ծառայության շրջանակն ավելի մեծ է, քան քերականականինը՝ եթե նույնիսկ միայն լեզվական առումով մոտենանք նրա գնահատմանը, որովհետև քերականական համաքարքառը, լեզվական երևույթների հաստատումն ու համադրումը կատարելուց հետո, բառի կամ բառաձևերի իմաստն ու նշանակությունը (շարտորեն սահմանելու համար կարիք ունի դիմելու նաև բառի գործածության միջավայրին՝ բուն բնագրին, մինչդեռ բնագրային համաքարքառը տալիս է բուն բնագիրը և մեծ մասամբ անմիջականորեն լուծում հարցերը: Սրինակ՝ նա կարող է տեղնուտեղը կողմնորոշել հետազոտողին, թե այս կամ այն բայի խնդրատությունը կամ թե այս կամ այն նախադրությունը ի՞նչ հոլով է պահանջում և ո՞ր դեպքերում, և այլն: Բայց բնագրային համաքարքառի նշանակությունը հատկապես մեծ է պատմա-բանասիրական և մատենագրական հետազոտությունների ասպարեզում, որովհետև բառի հետ քերած բնագրական վկայություններով նա բազմակողմանի հնարավորություններ է տալիս տեսնելու տարբեր հեղինակների կամ տարբեր երկերի բնագրային առնչակցությունները, պարզելու, թե ո՞ր մեկից է ծագումը նրանց միջև եղած պատմական կամ այլ կարգի ընդհանրությունների, ցույց տալու, թե նրանցից որո՞նք են աղբյուր հանդիսացողները շարադրանքի, գրական ոճի և արտահայտական ձևերի ընդհանուր նմանությունների կամ նույնությունների համար և որո՞նք են կախման մեջ եղողները, և այլն: Մի խոսքով՝ բնագրային համաքարքառն աղբյուրագիտական հարցերի լուծման համար կհանդիսանա անգերազանցելի քանակի: Միաժամանակ քառային պաշարի և բնագրական վկայությունների միջոցով նա կհայտնի, թե հայ մատենագրության զանաքանում ինչպիսի՞ նյութեր կան գիտությունների պատմության համար:

Ինչպես ասվեց՝ Ակադեմիայի քարտարանային բաժնում ներկայումս մշակման ընթացքի մեջ են գտնվում շուրջ 40 հայ մատենագիրների գործեր: Դրանցից մի քանիսն արդեն գրեթե պատրաստ են տպագրության համար: Քարտարանների մշակումը գնում է միաժամանակ երկու ուղղությամբ, այնպես որ ամեն մի երկ կունենա երկու տեսակի համաքարքառ՝ թե՛ քերականական և թե՛ բնագրային, ըստ օրինակի այն նմուշների, որ ներկայացրինք վերևում: Ըստ այսմ խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը կունենա նաև բնագրային համաքարքառ, իսկ Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ը (և «Խրատք»-ը)՝ նաև քերականական համաքարքառ:

Խորենացուց և Եզնիկից հետո հերթականորեն գալիս են հետևյալ հեղինակները: Փակագծերում նշում ենք այն հրատարակությունները, որոնք հիմք են ընդունվել քարտարանների համար:

Ագաթանգեղոս («Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Թիֆլիս, 1909):

Փավստոս Բուզանդ («Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Զ. Պատկանյանի, Պետերբուրգ, 1888):

Կորյուն («Կորիւն, Վարք Մաշտոցի», հրատ. և աշխ. թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941):

Եղիշե («Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», հրատ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957):

Ղազար Փարպեցի («Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մախասյանի, Թիֆլիս, 1904):

Հովհաննես Մամիկոնյան: Քարտարանում այս անվան տակ ընդգրկված ու միաձուլված են, հետևողությամբ Մ. Արեղյանի և Աշ. Արքահատյանի եզրակացությունների, նախկինում «Պատմություն Տարօնոյ» երկի երկու մասերի որպես տարբեր հեղինակներ համարված Զենոբ Գլակը և Հովհան Մամիկոնյանը («Յովհան Մամիկոնեան. Պատմություն Տարօնոյ», հրատ. Աշ. Արքահատյանի, Երևան, 1941):

Անանուն «Աշխարհացոյց», Է դար (Ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի կազմած բնագիրը, անտիպ)¹¹⁸:

Սեբեոս («Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», հրատ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1939):

Մովսես Կաղանկատվացի («Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմություն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912):

Հովհաննես Օձնեցի. 1. «Ատենաբանություն». 2. «Կանոնք». 3. «Ընդդէմ Պատիկեանց». 4. «Ընդդէմ երեսութեանց». 5. «Յաղագս կարգաց եկեղեցոյց». 6. «[Դարձեալ] Յաղագս կարգաց եկեղեցոյց». 7. «Վասն մեծի ատուր դեցոյց». 8. «[Դարձեալ] Յաղագս կարգաց եկեղեցոյց». 9. «Վասն մեծի ատուր միաշարային». 8. «Սակս գիշերային ժամու». 9. «Յիշատակարան» («Յովհաննես իմաստասիրի Աւձնեցոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833):

Ղևոնդ Երեց Պատմագիր («Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», հրատ. Կ. Եղյանցի, Պետերբուրգ, 1887):

Ծապուն Բագրատունի («Պատմություն Ծապուն Բագրատունոյ», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Մեար. եպս. Տեր-Մովսիսյանի, Էջմիածին, 1921):

Հովհաննես Դրասխանակերտցի («Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1912):

Թովմա Արծրունի («Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմություն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917):

Գրիգոր Նարեկացի. «Նարեկ» և տաղեր («Նարեկ. Մատենան ողբերգութեան», հրատ. և աշխ. թարգմ. Գարեգին եպս. Տրապիզոնցոյ, Բուենոս Այրես, 1948:—«Գրիգոր Նարեկացի. Տաղեր», հրատ. և աշխ. թարգմ. Արշավիր Մխիթարյանի, Երևան, 1957):

Ստեփանոս Ասողիկ («Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմություն տիեզերական», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Պետերբուրգ, 1885):

Ուխտանէս. 1. «Պատմություն հայրապետաց եւ թագաւորաց Հայոց». 2. «Պատմություն բաժանման Վրաց ի Հայոց» («Ուխտանէս եպիսկոպոս», հրատ. Ա.—Բ, Վաղարշապատ, 1871):

Արիստակես Լաստիվերտցի («Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ», հրատ. Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1968):

Ներսես Ենոքեացի, չափածո երկեր («Տեառն Ներսեսի Ենոքեացոյ Հայոց կաթողիկոսի բանք չափաւ», Վենետիկ, 1830):

Մատթեոս Ուոհայեցի («Մատթեոս Ուոհայեցի. Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898):

Սամուել Անեցի («Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...», հրատ. Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893):

¹¹⁸ Անտիպ բնագիր օգտագործելը նպատակահարմար չէ համաքարտի համար: Լավ կլիներ ընտրել Հ. Ա. Սուրբյանի կատարած հրատարակությունը՝ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ, յանդամովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881: Եվ կամ պետք է սպասել մինչև որ հրատարակվի ակադ. Երեմյանի պատրաստած բնագիրը:

Մխիթար Հերացի («Մխիթարայ բժշկապետի Հերացույ Զերմանց մխիթարութիւն», Վենետիկ, 1882):

Մխիթար Գոշ («Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վահան վրդ. Բաստամանցի, Վաղարշապատ, 1880):

Մխիթար Անեցի («Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», հրատ. Բ. Պատկանյանի, Պետերբուրգ, 1879):

Վարդան Արեւելցի, որի պատմական հայտնի երկը վայրապար վերագրուել է Վարդան Բարձրբերդեցուն («Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Մկ. Էմինի, Մոսկվա, 1861):

Կիրակոս Գանձակեցի («Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961):

Սմբատ Սպարապետ. 1. «Պատմութիւն». 2. «Դատաստանագիրք» («Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմոյ Առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս եւ Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց», Մոսկվա, 1856:—Դատաստանագրքի հայերեն բնագիրը՝ ռուսերեն հեֆեվյալ հրատարակության մեջ. «Смбат Спарает. Судебник. Составление текста, перевод с древнеарм., предисловие и примечания А. Г. Галстяна», Ереван, 1958):

Մաղաքիա Արեղա կամ Վարդան Պատմիչ Թաթարաց: Հեղինակային այս անուններով երկու անգամ տպագրված պատմական միևնույն երկը,— «Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց» կամ «Պատմութիւն Թաթարաց»,— երկու անգամ էլ մշակվել է քարտարանում («Մաղաքիայ արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց», հրատ. Բ. Պատկանյանի, Պետերբուրգ, 1870:—«Պատմութիւն Թաթարաց Վարդանայ պատմչի, հանելալ ի ձեռագիր օրինակաց թանգարանի Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1870)¹¹⁹:

Ֆրիկ («Ֆրիկ. Բանաստեղծություններ», հրատ. Մ. Մկրյանի և Ե. Թորոպյանի, Երևան, 1941):

Ստեփանոս Օրբելյան («Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910):

Հեթում Պատմիչ, «Ժամանակագրութիւնք երեք հարիւր եւ մէկ ամաց» (տպագրվել է հետևյալ հրատարակության վերջում. «Հեթում պատմիչ Թաթարաց, լեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Մկրտիչ արթուակալ վարդապետի Ազերեան», Վենետիկ, 1842):

Մխիթար Այրիվանցի («Մխիթարայ Այրիվանցույ Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Մկ. Էմինի, Մոսկվա, 1860):

Թովմա Մեծոփեցի («Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցույ», հրատ. Կար. վրդ. Շահնազարյանի, Փարիզ, 1860):

Ամիրդովլաթ Ամասիացի («Ամիրտովլաթ Ամասիացի. Օգոտ բժշկութեան», հրատ. Սո. Մալխասյանցի, Երևան, 1940):

Առաքել Դավրիժեցի («Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ», Վաղարշապատ, 1884):

¹¹⁹ Այժմ ապացուցված է, որ այս երկի հեղինակը Գրիգոր Ակնեցին է (ըստ ոմանց՝ Ականեցի). հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ XX—XXI: Այս անունով են գնում բնագրի մոր հրատարակություններն ու թարգմանությունները. հայերեն-անգլերենը՝ հրատ. Ռ. Բլեկլի և Ռ. Ն. Ֆրայի (Կեմբրիջ, ԱՄՆ, 1949 թ.), հայերեն-վրացերենը՝ հրատ. Նոդար Օշոխաշվիլու (Թիֆլիս, 1961 թ.), թուրքերենը՝ հրատ. Հ. Անդրեասյանի (Կ. Պոլիս, 1954 թ.):

Ջաքարիա Քանաքեղի («Ջաքարեայ Սարկառագի Պատմագրութիւն», հտ. Ա—Բ, Վաղարշապատ, 1870):

Սիմեոն Երևանցի («Ջամբո գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացոցիչ... համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմեոնէ ցտափար եւ վշտակոծ կայտողիկոսէ Երեւանցոյ», Վաղարշապատ, 1873):

Ինչպես կարելի է դատել այս ցուցակից՝ քարտարանում ընդգրկված են մատենագրական կարևոր երկեր, բայց, անշուշտ, հենց այս ցուցակի սահմաններում էլ կարիք կա մի շարք լրացումների:

Այստեղ կան հեղինակներ, որոնք ունեն մեկից ավելի երկեր, բայց դրանք բոլորը չէ, որ ընդգրկված են և, ի հարկե, կընդգրկվեն հետագայում: Այսպես՝ Եղիշեից կընդգրկվեն նաև նրա «Յաղագս միանձանց»-ը, «Մեկնութիւն Յեսուայ եւ Դատաւորաց»-ը, նրան վերագրվող ճառերը՝ «Վասն դատաւորացիին եւ միաւնգամ գալստեանն», «Վասն յիշատակաց մեռելոց», «Վասն հոգոց մարդկան» և ուրիշներ: Կամ ասենք՝ Գրիգոր Նարեկացիին ունի նաև «Մեկնութիւն Երզոց երգոյն Սողոմոնի», «Պատմութիւն Ապարանից Ս. Նշանի», «Ներքող Աստուածածնին», «Ներքող Առաքելոց», «Ներքող Ս. Յակոբայ Մծբնացոյն», ինչպես նաև գանձեր: Ծնորհալին ներկայացված է միայն չափածո երկերով, բայց հնարավոր չէ անտեսել չափածո «Ողբ Եղեւսիոյ»-ն, իսկ նրա արձակ երկերից՝ «Թուղթ ընդհանրական»-ը, «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան»-ը, «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ»-ն, «Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցոյ»-ն և նրա ընդարձակ մամուլական: «Նմանապես՝ Մխիթար Գոշն ունի նաև առակներ, Վարդան Արևելցիին՝ «Ժղլանք», մեկնողական գործեր և այլն, Ամիրդովլաթ Ամասիացիին՝ «Անգիտաց անպէտ», «Ախրապատին»-ներ (երկու տեսակ) և այլ գործեր: Ի միջի այլոց՝ համաքարտադրւում քարտարանի համար պետք է օգտագործել բնագրերի միայն ընտիր և քննական հրատարակություններ՝ որքան հնարավոր է, ինչպես արված է արդեն մի շարք հեղինակների վերաբերմամբ (Խորենացի, Եզնիկ, Ագաթանգեղոս, Եղիշե և այլն):

Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ ցուցակով չի սահմանափակվում հայ ինքնուրույն մատենագրության քարտարանի գործը: Դրանից դուրս դեռ կան շատ ու շատ հեղինակներ և անանուն գործեր, որոնք անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեն համաքարտադրութի: Այդպիսիներից են ոչ միայն հայ միջնադարյան գիտական գրականության տիտաններ հանդիսացող Անանիա Շիրակացիին և Գրիգոր Մագիստրոսը, այլև պատմական, իմաստասիրական և եկեղեցական հարուստ գրականության ներկայացուցիչներ՝ Մամբրե Վերծանողը, Պետրոս Սյունեցիին, Դավիթ Բագրևանդացիին, Վրթանես Բերթողը, Թեոդորոս Քոթենավորը, Խոսրովիկ Թարգմանիչը, Անանիա Սանահնեցիին և շատ ուրիշներ, որոնց հետ միասին «Ծարակնոց»-ի «Գանձարան»-ի, «Վարք հարանց»-ի, ճառընտիրների մեծ ստվար և արժեքավոր ժողովածուները, կամ՝ քերականագիտական, տոմարագիտական և այլ մասնագիտությունների պատկանող բազմաթիվ գործեր: Քարտարանի խմբագրությունն իր ապագայի ծրագրում ունի, անշուշտ, այս նյութերը, որոնք, մեր կարծիքով, քանակի տեսակետից կլինեն առնվազն հինգ կամ վեց անգամ ավելի, քան վերոբերյալ ցուցակի նյութերը:

Հայ թարգմանական գրականության քարտարաններ կազմելու խնդիրը քարտարանային բաժնում առ այժմ հետաանկարային բնույթ ունի: Այդ ուղղությամբ, ինչպես ասվեց արդեն, էական աշխատանք չի արվել: Միայն իբրև

փորձ այն բանի, թե համաքարքատային միջոցներով լեզվա-քերականական ի՞նչ կարևոր երևույթներ կարող են պարզվել թարգմանական գրականության բնագավառում, քարտադրման են ենթարկվել հունարենից թարգմանված երկու երկեր միայն, որոնցից առաջինը՝ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք» կոչված ճառերի մատյանն է (հիմք՝ «Սրբոյ Բարսեղի եպիսկոպոսի Կեսարոյ Կապադովկացոց՝ ճառք վասն Վեցօրեայ արարչութեան», հրատ. Հ. Ա. Բագրատունու, Վենետիկ, 1830), որը թարգմանված է Ե դարի առաջին կեսում, իսկ երկրորդը՝ Արիստոտելի «Պատմութիւն յաղագս աշխարհի» երկն է (հիմք՝ «Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի եւ Դաթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1838, էջ 603—628), որը համարվում է Զ/Է դարերի թարգմանութիւն:

Մեր միջնադարյան թարգմանական գրականությունը նույնքան և նույն-իսկ ավելի է հարուստ, քան ինքնուրույնը:

Հայտնի է, որ Հայաստանում մտավոր ու գրական գործունեության արշալույսը բացվել է ասորերենից և հունարենից կատարված թարգմանություններով, որոնք հայերին հաղորդակից են դարձրել հարևան երկրների կրոնագաղափարական շարժումներին ու մշակութային արժեքներին, և միաժամանակ խթանել են հայ ինքնուրույն գրականության ստեղծումը: Թարգմանական այդ գրականության պատմական ու գիտական գնահատումը մենք տվել ենք ուրիշ աղբյուր¹²⁰: Այստեղ նշենք, որ հայկական տառերի գյուտից հետո, Ե դարում, ասորերենից է կատարվել Աստվածաշնչի սկզբնական «Վարդապետի» թարգմանությունը և այնուհետև թարգմանվել են պատմական և կրոնական բնույթի մի շարք գործեր՝ «Զգօն» գիրքը, Լաբուրնիա Եղեսացու «Թուղթ Աբգարոյ», Եվսեբիոս Կեսարացու «Պատմութիւն եկեղեցոյ», Եփրեմ Խորիի երկերի մի մասը, Մարութայի «Վկայք Արեւելից», Առաքելական կանոնները («Սահմանք եւ կանոնք զոր եղին...»), Աթեղահայի հովվական թուղթը, և ապա, հետզհետեւ, Հակոբ Սրճեցու, Փիլոքսենոս Նաբովկացու և այլոց երկերով թարգմանությունների շարքը հասել է մինչև ԺԲ/ԺԳ դարերը՝ մինչև Դանիել Սալահեցու և Միքայել Ասորու երկերի թարգմանությունը:

Հունարենից կատարված թարգմանությունները, որոնք կազմում են հայ թարգմանական գրականության հիմնական զանգվածը, սկսվել են Աստվածաշնչի հիշյալ «Վարդապետի» թարգմանության սրբագրությամբ՝ հունական «ստողգ» օրինակների հիման վրա: Դրա հետ միասին Ե դարում ծավալվել է դավանաբանական և կրոնա-եկեղեցական գրականության հայացումը լայն չափերով: Այդ մեծ իրողության մասին մոտավոր գաղափար կազմելու համար բավական է աչքի առաջ բերել միմիայն նույն Ե դարում թարգմանված հունական պատկառելի հեղինակների աւուրների ոչ լրիվ շարքը՝ Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Սեբերիանոս Գաբաղացի, Գրիգոր Նեոկեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի, Իգնատիոս Ամտիոքացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Հիպոլիտոս Բոսորացի, Եվթաղ Աղեքսանդրացի, Արիստիդես Աթենացի, Իրենեոս Լուգդունացի, Տիմոթեոս Կուզ և դեռ ուրիշներ: Նույն Ե դարում հունարենից փոխադրվել են մասնապատմական, իմաստասիրական, քերականական, հոնետորական և այլ բնույթի երկեր՝ Եվսեբիոս Կեսարացի («Բրոնիկոն»), «Յաղագս պիտոյից», Փիլոն Եբրայեցի, Արիստոտել («Ստորոգութիւնք» և «Պերիարմենիաս»), Պորփյուր, Դիոնեսիոս Թրակացի, Թեոն Աղեքսանդրացի, «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ», Նոննոս: Հունա-

¹²⁰ Հ. Ա. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, էջ VIII—IX:

րենից կատարվող թարգմանությունները շարունակվել են հետագա դարերում՝ ընդհուպ մինչև ԺԸ դար, երբ Գեորգ Պալատեցու և Մելքիսեդեկ Բանասերի ջանքերով հայացվել են հին-հունական և բյուզանդական գրականությունից Հովերոսի, Հերակլիտոսի, Պալեփատոսի, Կոռնուտոսի, Սիմեոն Սեթի, Գեորգ Ֆրանցեսի և այլոց երկերը:

Լատիներենից կատարված թարգմանությունները, որոնք ԺԲ—ԺԸ դարերին են պատկանում, կապվում են նախ Ներսես Լամբրոնացու գործունեության հետ, ապա՝ Նախիջևանում հաստատված միաբանողների (ունիտորների) և վերջում՝ Էջմիածնում, Կ. Պոլսում և այլուր հաստատված ոչ-միաբանող թարգմանիչների (Ստեփանոս Լեհացի, Հակոբ Ժամհիգանե, Ղուկաս Խարքերդցի և ուրիշներ): Զգալի թիվ կազմող այդ թարգմանությունների շարքը մեզ տվել է մի կողմից Գրիգոր Մեծի, Թովմաս Ակոփեացու, Ալքերտ Մեծի, Հովհաննես Ակոտոսի, Միքայել Ակոտոսի և մյուսների երկերը, մյուս կողմից Հովսեփոս Փլաբիոսի «Հնությունք Հրեից» և «Պատմություն պատերազմին Հրեից» գործերը, Անտոն Գովդիսի «Փիլիսոփայության» հատորները, Արիստոտելի երկերից այնպիսիներ, որոնք ժամանակին հունարենից չէին թարգմանվել («Բնագանցություն», «Զպատմություն կենդանեաց», «Զմասանց կենդանեաց», «Զքայլից կենդանեաց», «Զհոգույ», «Զզգայություն և զզգայեաց», «Զյիշողություն և զվերջման», «Զքնոյ և զհսկման» և այլն), նշանավոր Ավերդոյեանի արիստոտելյան մեկնաբանությունները և շատ ուրիշներ:

Գրական հույժ կարևոր հուշարձաններ կան թարգմանված նաև ուրիշ լեզուներից, ինչպես է «Գիրք վաստակոց» երկրագործական աշխատությունը արաբերենից՝ հավանաբար ԺԳ դարում, և «Անսիգք Անտիոքայ» օրենսգիրքը ֆրանսերենից՝ ԺԴ դարում:

Հայ թարգմանական գրականության ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի և՛ հայերենի և՛ մեր միջնադարյան գրականության պատմության հարցերի լուսաբանման համար:

Հին հայերենի գրական ձևավորման շրջանում, քնականաբար, անխուսափելի պիտի լինեին ասորերենի և հատկապես հունարենի ազդեցությունները նրա ինչպես բառային, այնպես էլ քերականական և մանավանդ շարահյուսական կողմի վրա, և այդպես էլ այդ ազդեցությունների դրոշմն անցավ Ե դարի մեր ինքնուրույն գրականության լեզվին և մնաց հետագա դարերում, մույնիսկ ավելի զարգանալով՝ նորանոր թարգմանությունների մթնոլորտում: ԺԴ—ԺԸ դարերում ազդեցության որոշ երևույթ ստեղծեցին նաև միաբանողների լատինաբան թարգմանությունները, բայց դա չարմատավորվեց և մնայուն հետքեր չթողեց:

Նույնն եղավ գրականության ասպարեզում: Քանի որ թարգմանական գրականության ծավալումը Հայաստանում սկզբից իսկ գաղափարախոսական պահանջներով էր պայմանավորված, ապա քնական էր, որ ինքնուրույն գրականությունը հագեցված լիներ նրանով: Գրականության բոլոր ճյուղերը, լինի կրոնական ու դավանաբանական, լինի պատմական, լինի իմաստասիրական, հոեետրական և կամ ուրե՛կ ուրիշը, անխաբի կապերով կապված էին թարգմանական գրականության բովանդակության ու նյութերի հետ՝ մտքերի հաստատման, զարգացման ու հիմնավորման ուղիով, ուղղակի և կամ այլաբանական ակնարկներով, բառացի լիակատար և կամ կրճատ փոխառություններով և այլն, որպեսզի ամուր, ճշմարտացի և համոզիչ լինե՛ր զարգացող ինքնուրույն գրականությունը:

(Ծարումակելի)

